

הרב מנחם זאב (באטשן) חסידה זצ"ל
ירושלים — עורך "הסגולה"

ענין הפרשת שני בכורים — לרבי משה ממתא מחסיא בענין אכילת בכורים

מאמר ראשון

באחד הגליונות האחרונים של שבועון "הסגולה", שי"ל ע"י סבי הגה"ח רבי מנחם זאב חסידה זצ"ל* בשנים תרצ"ה—תש"ח, ושהוקדש להעתקת כתבי יד עתיקים שלא נדפסו, נתפרסם מאמר בשם "חפש מחופש" — בקורת ספרים, ובו מתייחס לקטע חדש מכת"י שהתפרסם ע"י מר א. ברלינר בכה"ע כבוד הלבנון, המעלה ענין תמוה ומחודש ביותר בניגוד למקובל בידינו, ובמאמרו יצא סבי כנגד העובדה שמצינו בדברי ראשונים ענינים הנוגדים את המסורת, וא"א לסמוך עליהם אף שהם מוצקים בכליהם של ראשונים.

ענינו של הקטע החדש הוא אכילת בכור, שכידוע הוא ממתנות כהונה וניתן לכהן בין שהוא שלם ומועלה כקרבן בין שהוא בע"מ והוא ממונו של כהן ונאכל על ידו. מאידך גיסא, אנו מוצאים בפרשת ראה שני פסוקים המורים לכאורה שאכילת הבכור היא ע"י ישראל, האחד "ואכלת לפני ה' במקום אשר יבחר לשכן שמו שם מעשר דגןך תירושך ויצהרך ובכורות בקרך וצאנך וכו'" [דברים יד, כג], והאחר כל הבכור אשר יולד בבקרך ובצאנך הזכר תקדיש לה' וכו' לפני ה' תאכלנו שנה בשנה במקום אשר יבחר אתה וביתך [שם טו, יט-כ], ופשוטן של מקראות מורה, דאכילת הבכור הוא ע"י ישראל כמעשר שני וזה לא יתכן, אמנם רש"י פירש על אתר, שהכוונה על הכהנים ולא לישראל, אך במאמר שלפנינו יבואר ^{בזה} ענין מחודש, ולהלן מובא המאמר הנ"ל כלשונו:

א] עוד מצאתי את שם ה"ר שמחה ב"ר שלמה מאשכנז בכ"י אחר אשר מחזיק פי' רש"י על התורה וכו', ובהמשך דבריו שם מביא גם דברים האלה: כל הבכור [...] תקדיש: שמעתי מפי ה"ר שמחה ב"ר שלמה מאשכנז, ששאלו את ה"ר משה ממתא מחסיא, מה זה שאמר הכתוב [דברים ט"ו י"ט] כל הבכור אשר יולד בבקרך ובצאנך הזכר תקדיש וגו' וכתוב לפני ה' אלדיך תאכלנו שנה בשנה, וכי היכן מצינו שהותר הבכור לישראל, והלא הבכור ניתן לכהנים? והשיב כל ימי פליאה בעיני שאילתכם, עד שחקרתי ודרשתי ומצאתי

* הגה"ח רבי מנחם זאב באטשן-חסידה זצ"ל [תרמ"ה-תשכ"ה], מגדולי תלמידי החכמים ונקיי הדעת, שנטש את ביתו ועסקיו בפולין בשנים שטרם השואה, וקבע משכנו בירושלים, שם ישב על התורה והעבודה בצניעות מופלגת ומתוך עוני ומחסור. בחייו היה מבאי ביתם של גדולי התורה שבירושלים של אותם שנים, וביתו בית ועד לחכמים וגדולי תורה חסידים ואנשי מעשה. למחייתו עסק בפענוח והעתקת כתבי יד של רבותינו הראשונים ופרסומם בצורה של קונטרס שראה אור מידי שבוע למאה מנויים קבועים ובמסגרת זו ראו אור כמה וכמה מספריהם של גאונים וראשונים בכל מקצועות התורה.

מוריה, שנה עשרים ושבע, גליון ז—ח (שיט—שכ), חשון תשס"ו

בספר אחד ששני בכורים היו ישראל מפרישים, הראשון: ניתן לכהנים, ונאכל לכהנים, שהוא פטר רחם, והשני: היה מביא (בירו) [מעדר] כדין פְּפוּרִים, שגם הולדות קרויין פרי, וזהו שאמר הכתוב: כל הבכור אשר יולד וגו' לפני ה' אלדיך תאכלנו שנה בשנה. ע"כ.

אברהם ברלינר

(נדפס בכבוד הלבנון שנה ה צד 291 בהערה)

ב] בחזקוני פ' ראה (יב, יז) על פסוק הנ"ל "ובכורות בקרך וצאנך, והלא הבכור אינו נאכל אלא לכהנים והאי קרא בישראל כתיב? אלא מפרישין היו ממנו שני ולדות הראשון של בהמה, הבכור לכהן, והשני להם, ודרכן של ישראל לאכול בירושלים את שלהן, כעין מעשר שני".

ג] בספר פענח רזא ראה, [צד מה, א, מהחדש], "ואכלת לפני ה' וגו' בכורות צאנך וגו'. וקשה, והלא ישראל אינו אוכל בכורות? ולא מצי מיירי בבעל מום דאכיל ליה ישראל, דהדר כתיב בפרשת כל הבכור: "וכי יהיה בו מום", והר"ר משה ממחסיא מצא בספר אחד שהיו נוהגים להפריש שני מיני בכורה, אחד: פטר רחם, ואחד: אף שאינו פטר רחם רק שהוא הנולד ראשון בעדרו, כמו ביכורי אילנות, והוא נאכל לבעלים", מהר"ר מנחם בר נטורנאי. עכ"ל. ובהוספה מוסגרת מהר"ר יצחק בר' שמשון כ"ץ חתן המהר"ל מפראג נתוסף בסוגריים (ואולי להפריש [את] הנולד ראשון בעדרו — — — אם אמת נכון הדבר נעשתה ... מצאו להם סמך מפרשת פְּפוּרִי אילן, דכתיב מראשית כל פרי האדמה, "כל" לרבות פרי בהמה. אי נמי מכיון שטעם פסיק שמראשית, מפסיק מלת "מראשית" ממלת "כל פרי האדמה" ירמוז עוד ראשית אחר שלא מפרי האדמה).

ד] במנחת יהודה (לר' יהודה בר' אליעזר ז"ל שחי בע"ז לאלף זה) הנדפס יחד עם דעת זקנים מבעלי התוס' ליוורנו תקמ"ג: "ואכלת לפני ה' א מעשר דגנך תירשך ויצהרך ובכורות בקרך וגו', מקשין העולם: הלא הבכורות לכהנים? וי"ל שאז היו מפרישין ב' בכורות, הא' ראשון לפטר רחם, והוא אסור לזרים, והב' ראשון לנולדים מן העדר, והוא מותר לזרים, ובזה הכתוב אמר בשני: ואכלת, וזהו שיסד הפייט: "פטר חמור ושור בכורי רפתך", והך קושיא תמצא דשייכי נמי בסמוך, גבי כל הבכור, דכתיב "תאכלנו" [דברים טו, כ].

ה] בס' אמרי נועם מר' יעקב דיליישקאש ז"ל קרימונה שכ"ו [מו, ב] ובקהלת משה דף רסג, ב, (ומשובש הרבה). בחיד"א: דליקטאש: וז"ל: "ובכורות בקרך וצאנך וגו' ותימה דתנן הבכור אשר יולד בבקרך ובצאנך וגו' עד לפני ה' אלדיך תאכלנו, והא ליכא למימ' דבבעל מום איירי דהא כתיב בתריה: וכי יהיה בו מום וגו' מכלל דעד השתא בתם מיירי? וי"ל שרגילין היו ישראל להפריש ב' בכורות, הא' לפטר רחם, ואותו נאכל לכהנים דוקא, והב' מפריש אותו שיוולד ראשון בעדרו, והיה כמו באילנות, והיינו דכתיב ראשית בכורי אדמתך וגו' ואפילו ולדות פרי, על שם בכורים אקרי בכור, ואעפ"י שאינו פטר רחם, ועליו הוא אומר: ובכורות בקרך וצאנך וגו' שאותן אוכלין הבעלים. עכ"ל.

נפלאות הוא בעינינו, איך חמשת הספרים אלו לא חקרו על מקור החדש הזה, שלא נזכר בשום מקום בחז"ל ענין הבכורים הללו, "ראשוני הנולדים בעדר", ומי זה יערב לבו להגות

מוריה, שנה עשרים ושבע, גליון ז—ח (שיט—שכ), חשוון תשס"ו

ברוחו דינים ומשפטים שלא היו ולא נבראו, ולא נזכרו בתורה שבעל פה, ולא בפסקי הגאונים כהלכות גדולות, ולא בפסקי ראשונים כהרי"ף והרמב"ם ודומיהם, אשר בלי ספק שכל הלכה שלא נצרפה בתלמוד, ולא עברה בכור הבחינה של הראשונים, ולא נבחנה במצרף הזהב של הפוסקים, אין לה שורש וענף בדת האמת, וחיצונה היא, ועלינו לזרות ולהבר, ולא את הכל תביא בית.

וכעין זה כבר הורה זקן, רבינו האי גאון ז"ל [אביהן של ישראל, שהיה שקול כרובא של סנהדרין, מלחמת ה' כתובות וגיטין כא, א, ל, ב] בתשובת שאלה: על ההפרש בין המדרש והאגדה הכתובים בתלמוד, ובין הכתובים חוץ לתלמוד. והשיב: כל מה שנקבע בתלמוד הוא מחזור ממה שלא נקבע... (ראה בהקדמת מנוה"מ), וזה בנוגע לדרשות ואגדות שאין למדין מהן הלכה למעשה, ומכ"ש להלכות שהן גופי תורה בודאי שאין להכניסם בכרם ה' ובהיכל הקודש עד שיהיה כמר בר רב אשי חתום עליהן.

והראב"ע איש הרוח, הריחו ביראת ה', כי טהרה יש בו (כסוטה מט, א) ומורח ודאין, כי הפירוש הזה ממקור משחת מוצאו, וכה דבר האיש שהיה כאברהם אבינו ע"ה ברוח (מוסר הרמב"ם לבנו, קובץ לפסיא לט, ד, ונתאשר באמת בספר דברי יוסף כת"י, ובהעתקת ברלינר צד 28 מעתיק את דברי האגרת מוסר הזה, ואף אמנם שהתשב"ץ ח"א סו"ס נא כתב מרורים עליו בזה"ל: "ואע"פ שהחכם ז"ל לא היה רב בקי בדינין, אבל כשר היה לעדות" ... בכ"ז שלשה עדים נכבדים יש לנו [התוספות: ר"ה יג, א, קידושין לז, ב, תענית כ, ב, הזכירו את הר"ר אברהם בן עזרא] המתמרים בשמו, וגם רב זכריה ׳ סרוק בפירושו לקהלת שחברו בשנת רנ"ג מעיד שראה חידושיו על מסכת קידושין, ושהם בתכלית הדקות והאימות [אולי צ"ל: והעיונות? או והאמת] ראה חיד"א ערכו) וקראם: מכחישים שהם הקראים, ראה דבריו: דברים יב, יז, והא לך לשונו:

[ו] "והמכחישים אמרו כי הם שני בכורים, האחד: בכור פטר רחם, והשני: בכור עדר, ואין צורך להשיב על הבליהם".

ואם מעט לך, עלה לך היערה בבית מדרשו של רבנו טוביה בר' אליעזר שהיה בזמן הרי"ף ורש"י ז"ל, ולא רחק מזמנו של ר' משה ממתא מחסיא והכיר בזיופם של הקראים, וגילה קלונם ברבים, כאשר תראה בבוא המלך חדריו, במדרש "לקח טוב" הנקרא פסיקתא זוטרית, פרשת ראה על פסוק הנ"ל כל הבכור: ואעתיק בזה גם את לשון חניתו, ולהט חרבו: [שם דף כו, א].

[ז] "ולפי שאמר הכתוב קדש לי כל בכור והכליל בכורי מצרים ובכורי בהמה כו' ואומר: מבכור אדם ועד בכור בהמה, ואומר כאן כל הבכור אשר יולד, וטעו האומרים כי הוא בכור עדר, ולא בכור פטר רחם, ונטתה דעתם לומר כך לפי שאמר הכתוב: לפני ה' אלהיך תאכלנו שנה בשנה, אי אפשר לומר שהוא פטר רחם, שכבר ידענו שהוא לכהנים, וטעו ולא אמרו כלום, ולא ידעו מה אמרו! כי פרשה זו שהיא במשנה תורה, עונה על קדש לי כל בכור, ולשם הקיש בכור אדם לבכור בהמה, מה בכור אדם פטר רחם, אף בכור בהמה פטר רחם, ועוד כי עיקר המעשה לא היה במצרים אלא בבכורי פטר רחם, כי בכור עדר במצרים לא לקו, מזה למדנו שמה שאמר הכתוב: כל הבכור אשר יולד, בבכור המיודע הוא, שהוא

מוריה, שנה עשרים ושבע, גליון ז—ח (שיט—שכ), חשון תשס"ו

פטר [רחם] שאין זכר לבכור עדר בתורה! ומה שאמרו למה נאמר: לפני ה' אלהיך תאכלנו, חזר על הכהנים, שנאמר: ובשרם יהיה לך כחזה התנופה וכשוק הימין".

פקח נא עיניך וראה עד כמה צריך זהירות וזהירות, ברירות וחקירות, שלא לתעות מגי דרך, ולמצוא הפתח אשר משם תצא אורה הטהורה בדת התורה.

ומתמיה מאוד דברי הר"ר יצחק כ"ץ המגיה את הספר פענח רזא, כי נראה שהרגיש שאין אלו דברי הגאון ר' משה ממתא מחסיא, כי המליץ במילותיו כמסתפק, ואמר: "ואולי... להפריש הנולד ראשון בעדרו, אם אמת נכון הדבר נעשתה (דברים יז, ד, מקרא שנאמר בעובדי ע"ז), ולמען הסתר הרגשותיו השמיט מלת התועבה הזאת בישראל, ועוד הוסיף: מצאו להם סמך, ולמעלה לא דבר מרבים כלל, בולט איפוא כוונתו, כי הדברים הנז"ל לא אורים ולא תומים בדבריהם, וערפל חתולתם, וסמך על הדורות הבאים כי יבואו ויגידו עותתם ולכן החובה עלינו לציין הקברות הללו, ולאמר: זה הדרך חשך ולא אור! והוכרחת לבדוק בשדה הקברות הזה, וכן מצאתי בספרי ס' המבחר (מוחרב) פ' ראה (קיג) לפני ה' אלדיך תאכלנו: חז"ל אמרו זה בכור עדר. וכן בס' כתר תורה לאהרן האחרון ניקמודא צד יט, א, וז"ל: ובעלי מקרא אמרו שזה בכור עדר, לא תעבוד, ולא תגזז, ולא להחליפו, כדמות המעשר, לפני ה' תאכלנו: אם הוא בכור פטר, עם הכהן ידבר, ואם הוא בכור עדר, עם ישראל ידבר". ובכדי שלא להשהות שם, אמרתי שמטוה מהיכל ה', וקברוה, וכי בת מלך היא.

ובדורותינו אלה נחוץ לנו מציין הקברות כמו הרשב"י (ירושלמי שביעית ט, א [כז, א]) או כר' בנאה (ב"ב נח, א) כי הרבה חכמים גדולים וטובים נלכדה רגלם בשדה החרם, ובעת לקטו עצמות קדושים דברי טהורים דברי אלקים חיים, אשר עי"ז דובב שפתי ישנים, נגפו רגלם בבית הפרס, ורחוק רחוק מי ימצאנו מכיר הדרכים, ומאיר הנתיבות, אשר לאורם נסע ונלך. הלא תראה הקדוש רבנו חזקיהו ב"ר מנחם בעל ספר חזקוני על התורה [שהיה בזמן ר"ת ורשב"ם גם הוא בצרפת, והיה לו ששים תלמידים בעלי תלמוד ובעלי קבלה, ר' בס' שארית ישראל פרק י"ד] נלכד בשחיתותם וכו' * ... אשר באמת לא בכור סוד של החזקוני הפכו מים הרעים הללו, ח"ו, וידי זרים שלטו בו ואשר מזה אות, עד כמה צריכים לשום עין חודרת, ונפש מבקרת, על הספרים שלא נודע טבעם בעולם, שהם קודש לה', שהרי בספרים נערצים כחזקוני, נפל בחבלם מן החרם, זה פעמים, ומי יודע אם נוסף לבקר, ואם יאמר החכם למצוא עוד שלא יוכל למצוא, ואולי זאת כוונת ר"ע: וכשאתה מלמד את בנך, למדהו בספר מוגה (פסחים קיב, א), ומגיה ספרים שבירושלים (כתובות קו, א) היו נוטלין שכרן מתרומת הלשכה, בכדי שיהא לימודם כקרבן קודש לה'.

* כאן הושמטו שני קטעים שאינם מהנושא המדובר.

עמוד תשס"ו

בענין אכילת בכורים

מאמר שני

לאחרונה מסר לי ידידי הרה"ג רבי ש. א. שטרן שליט"א, העתקת קטע מכת"י אוקספורד 2343, קובץ גדול המכיל לקט עשיר ורחב מתורת רבותינו הראשונים בעיקר חכמי פרוכניציה ועוד, המכונה בשם ספר הליקוטים, ושם בסי' שע"ג מצוי קטע זה שלפנינו:

כתיב [דברים יד, כג] ואכלת לפני ה' אלוקיך מעשר דגנך תירושך ויצהרך ובכורות בקרך וגו'. קשה לי והתנן [זבחים נו, ב] הבכור נאכל לכהנים משמע ולא לישראל, וכי תימא בבכור בעל מום משתעי קרא ומתני' בתם, הא כתיב בתר האי קרא: וכי יהיה בו מום, אלמא דלעיל מיניה קרא ד"ואכלת" בתם איירי, ודוחק הוא לתרץ דקרא "ואכלת" בכהן איירי ולא בישראל ולא פירש הכתוב בהדיא. השיב רבי משה ממתא מחסיא, בתלמודינו לא מצא תשובה, אבל בספרים חיצונים נמצא, כי היו רגילין להפריש שני בכורות, א' בכור גמור פטר רחם והוא נאכל לכהנים דוקא, ובשלא היה בכור גמור בעדרו, מפריש ראשון הנולד בעדרו תחת בכורים, כי גם פרי בהמתך קרוי פרי להפרישו כפרי עץ, והוא נאכל לכל אדם (נאה) [ובהא] הוא מוקמי קרא דואכלת וגו' ובכורות. ועוד, ואכלת לפני ה' אלוקיך מעשר דגנך ותירושך ויצהרך ובכורות בקרך וגו'. אומר בירושלמי, כי שני בכורות היו נוהגין, הראשון היה לכהן, והשני קדוש לאוכלו בירושלים, ולפיכך אמר הכתוב: ואכלת בכורות, ומדוחק קושיא זאת דואכלת קאי אכהנים.

(א) קריאה ראשונית של הטקסט כפי שהוא לפנינו בכתב היד, מאבחנת מספר מרכיבים חדשים השונים מאותם שנזכרו במקורות שבמאמר ראשון דלעיל ואף מרובן המכריע של המקורות שיוזכרו להלן בדברינו, (א) בנוסח שלפנינו קובע רבי משה ממתא מחסיא [=רמ"מ], שבכור העדר הופרש כשלא היה לאדם בכור פטר רחם ולא בכל מקרה. (ב) לא נמצא בתלמודנו מקור לכך רק בספרים חיצונים. (ג) הקטע הנוסף לאחר דבריו של רמ"מ שהוא מצוטט בכתה"י כמקור "בירושלמי". מקור זה אינו מדברי רמ"מ, שהלא הוא התייחס בדבריו לספרים חיצונים ולא לירושלמי, ונראה ברור שקטע זה הוא תוספת מעתיק כתב היד, ובנוסח זה שוב נמסרו הדברים כמו במקורות האחרים שהיו נוהגים להפריש ב' בכורים, ומשמעותו כמנהג של קבע.

(ב) מקבילה לנוסחא זו של רמ"מ מצאתי בקטע מכת"י שהועתק בספר "חצי מנשה"¹ ושם נאמר: ובכורות בקרך, והלא הבכור נאכל לכהנים והאי קרא בישראל כתיב. השיב ר'

1 "חצי מנשה" פירושים עה"ת מחכמי ספרד ואשכנז וכו' מועתקים מכתבי יד ע"י רבי מנשה גרוסברג ז"ל לונדון תרס"א.

משה מ"מ, בתלמודנו לא מצא תשובה, אבל בספרים חיצונים נמצא, כי היו רגילין להפריש שני בכורות אחד בכור פ"ר והוא נאכל לכהנים דוקא, ובשלא היה בכור גמור בעדרו, מפריש ראשון הנולד בעדרו תחת בכורים כי גם פרי בהמתך קרוי פרי להפריש בכור פרי עץ, והוא נאכל לכל אדם, וזה הוא שסד הפייט פטר שור וחמור בכור רפתיך, עכ"ל.

ג) מקור נוסף מצוי בספר מושב זקנים עה"ת² מבעלי התוספות על הכתוב דבכורות בקרך ושם נאמר: תימא, (דתנא) [דכתיב עוד] כל הבכור אשר יולד וכו' עד לפני ה"א תאכלנו. והא ליכא למימר דבבע"מ איירי, דהא כתיב וכי יהי בו מום וגו' מכלל דעד השתא בתם מיירי. וי"ל שרגילין היו ישראל להפריש ב' בכורות האחד לפ"ר ואותו נאכל לכהנים דווקא, והשני מפריש [מה] שיוולד תחילה בעדרו והי' כמו [בכורים] באילנות, והיינו דכתיב ראשית בכורי אדמתך, ואפילו וולדות איקרו פרי, ועל שם בכורים איקרי בכור, ואע"פ שאינו פ"ר ועליו הוא אומר ובכורות בקרך וצאנך שאותם אוכלים הבעלים.

ד) בדומה מצאנו גם בפשטים ופירושים עה"ת מרבי יעקב מוינא³, שראשית דבריו הם כמו במושב זקנים, וע"כ כותב: וי"ל דהיו נוהגין להפריש הנולד תחילה בעדרו כמו בכורים ואותו היה נאכל לבעלים. וי"מ שהיו גם מפרישין החשוב שבעדרו ולא בכור ממש, ובכור הוא לשון חשיבות כמו גם אני בכור אתנהו.

ה) עוד מקור לפנינו שיש בו כמה שינויים, הוא בפירושי רבי חיים פלטיאל עה"ת⁴, על אותו פסוק דבכורות בקרכם, הכותב וז"ל: הק' רב ניסים גאון היכי מצי למימר ואכלתם שם והלא אין בכור נאכל רק לכהנים. ותירץ רב ניסים גאון, שני בכורות היו מפרישין אחד לכהן והיינו פ"ר, ואחד לבעלים ואותו היה בכור לעדר, והיינו דכתיב כל הבכור אשר יולד בבקרך ובצאנך הזכר תקדיש. ומה תלוי בהקדשו והלא הרחם מקדשו (ערכין כט, א), אלא אותו היה של עדר לבעלים. ואין נראה למהר"ח, דהא כתיב תרומת ידכם אלו הבכורים ואותם אינם נאכלים אלא לכהנים. ורש"י מיישבו בטוב וכו', עכ"ד.

ו) מקור נוסף אחרון הראוי לציון ולהתייחסות הוא "החזקוני" שהובא לעיל במאמר ראשון, אלא ששם נזכר רק חלקו הראשון של דבריו, ואלו דבריו בהמשך: ד"א, בנקבות בכורות הכתוב מדבר, ודרכן של ישראל לאכלן בירושלים, ובירושלמי פלוגתא מהני תרי לישני.

ז) דומה, כי לאחר שיש בידינו תשובת רמ"מ כפי שמנוסחת בכתה"י אוקספורד, ולאחר ההשוואה והריכוז של חמשה מקורות נוספים, נמצאו לפנינו למעלה מעשרה מקורות שרובן המכריע מרבתינו הראשונים חכמי אשכנז וצרפת, המביאים את ענין ב' הבכורים, עלינו לבחון נושא זה מחדש ולהתחקות אחר מקורותיו.

2 ספר מושב זקנים עה"ת. קובץ פרושי רבותינו בעל תוספות ז"ל יו"ל פעם ראשונה מכת"י ששון מס' 409 ע"י הצ' סלימאן בן ד"ס ששון לונדון תשי"ט.

3 פשטים ופרושים על חה"ת מרבינו יעקב מוינא זצ"ל נעתק מכת"י ישן בעיר מינכן וכו' עם הגהות אלפי מנשה וכו' מגנצא תרמ"ח.

4 פרושי התורה לר' חיים פלטיאל, תלמיד חבר של מהר"ם מרוטנבורג יו"ל ע"פ כת"י ע"י ר' יצחק ש. לנגה ירושלים תשמ"א.

ברם בתחילה יש לשוב ולעיין בקטע כה"י ובמתחדש על פיו. א) כפי שכבר ציינו לעיל, כי בניגוד לרוב המוכרע של המקורות הנוקט בדבריו כי נוהגין היו לפרוש שני בכורים כמנהג של קבע, הרי שבמקור כה"י ומקבילתו בחצי מנשה מובהר, שנוהג זה של בכור עדר הי' נעשה רק כשלא היה לישראל בכור פ"ר. ב) התלות שמצא רמ"מ בהפרשת בכור עדר לבין בכורי אדמה שגם הם קרויים פרי. ג) מקור הענין בספרים חיצוניים בשונה מעט מהמובא בפענח רזא ובכת"י כבוד הלבנון "בספר אחד". ד) הקטע הנלווה לדברי רמ"מ, והמצטט את הירושלמי כמקור, ומקבילה למקור זה ראינו בקטע שצוטט לעיל מתוך החזקוני, שאחר שהביא את ענין ב' בכורים הוסיף י"מ בכורות נקבות. ומסיים שאלו שני הלשונות הם בירושלמי.

ח) קודם שאנו נזקקים לברר מהותו של "הירושלמי" הנזכר כמקור, הנני רוצה להתייחס למשפט המופיע כסיום לענין זה בשני מקורות, האחד, בדברי ריב"א במנחת יהודה שצוטט במאמר ראשון, והוא אומר: וזהו שייסד הפייט "בכור שור וחמור בכורי רפתיך", ומשפט זה נזכר גם בסיום הציטוט מדברי רמ"מ כפי שצוטט בכת"י הנדפס בחצי מנשה. ולאחר שנברר משמעותו של המשפט, יתברר שלא יתכן שהוא מדברי רמ"מ, אלא שנוסף ע"י מאן דהו או המעתיק כהשלמה לדברי רמ"מ. והנה, הפייט במקרה זה הוא "רבי אליהו הזקן", שבאזהרותיו אכן מופיעה פיסקא זו, וכוונתו למצות בכור ופדיון פטר חמור, אלא שיש להעיר על כפילות מסוימת בדבריו, כי אחר שהזכיר בכור שור וחמור נראית הסיומת בכורי רפתיך ככפילות. אמת שגם בעל הידור זקן [רבי מרדכי סלוצקי באור על האזהרות ורשא תר"ס] וגם בעל מתק אזהרות [רבי ישראל איסר שפירא ירושלים תשל"ב] לא התייחסו לכך, וכנראה שלא ראו בכך כפילות אלא שיגרא דפיוטא, ברם מצאתי בפירוש המיוחס לאחד מבין הראשונים מבית מדרשו של ר"ת [נדפס ע"י א. קופר קובץ על יד כרך י"א ח"ב עמ' 177], בפירושו על האזהרות כותב: ותרוויהו צריכי, דאי היה אומר בכור הו"א בכור דווקא של קיימא, לפיכך נקט פטר [שור]. רפתיך עדר כמו אין בקר ברפתים לאפוקי לקוח מן השוק או יד גוי באמצע דפטורה, עכ"ד. ומבואר שאכן הראשונים ראו בכך כפילות. ונראה שזו היתה כוונת הריב"א, דביקש ליישב כפילות זו ע"פ דרכו, שבא לרבות כאן את בכור העדר שהוא מלבד בכור שור הרגיל פ"ר, ובכך באו דברי הפייט על מקומם לנכון ובדקדוק. ומכאן שברור שאין לשייך את הדברים לרמ"מ שהרי קדם הוא לר"א הזקן בן דורו של הרגמ"ה [ראה שו"ת מהרש"ל סי' כ"ט] ולא שייך שבא לפרש דבריו ואכן לא נזכרים הדברים בכת"י אוקספורד שלפנינו בציטוט דברי הרמ"מ. ברם, השימוש שעשו ראשונים בענין "בכור עדר" כפירוש בפיוט ר"א הזקן, אם אכן זו היא כוונתו, הרי שיש בכך גושפנקא נוספת חשובה במעלה לענין זה.

ט) בבואנו לסכם את המקורות שלפנינו נמצא שיש בידינו שני מקורות, האחד העובר בבית מדרשם של הגאונים והוא ר' משה מ"מ והוא הנזכר בכת"י שלפנינו בח"מ, ובכת"י של כבוד הלבנון, וכ"כ מצוטט ע"י ר' מנחם ב"ר נטרונאי כפי שהובא בפע"ר כפי הנ"ל במאמר א', וכן לפנינו המקור המובא אצל ר' חיים פלטיאל והמייחס זאת לרב ניסים גאון. והשני, העובר בכל המקורות של בעלי התוס' חכמי אשכנז וצרפת ברובם המכריע ללא היחס לרמ"מ אלא כמנהג שהיו נוהגין. עוד למדנו שמנהג בכור עדר היה נוהג לפי המקור שבכתה"י רק כשלא היה לו בכור פ"ר, ואז סמכו על ענין הבכורים ראשית האילן

מוריה, שנה עשרים ושבע, גליון ז—ח (שיט—שכ), חשון תשס"ו

שיש בזה חשיבות של בכור, או מלשון בכור אתנהו, ואז ההגדרה היא החשוב שבעדר כפי הנוסח בפו"פ, ומסתבר שזה היינו הך, שהחשוב היינו הראשון ורק משמעות דורשין איכא בינייהו אם מלשון ביכורים או מלשון בכור חשוב. ובהחלט שניתן להאמר שגם לכל אותם המקורות שנוכר בהם שנהגו להפריש שנים, הכוונה או פ"ר או בכור עדר ולא שניהם יחד ואין סברא לחלק בזה, בעיקר שיש לנו בזה את דברי רמ"מ שכל שצוטטו בכת"י שלפנינו ובח"מ הוא קובע, שהמנהג היה רק בכור אחד, או פ"ר או בכור עדר, ומאידך גיסא מיוחס אליו הציטוט בכבוד הלכנון ובפע"ר, המדבר על מנהג שני בכורים.

(י) מעתה ננסה להתחקות אחר מקור הדברים. שהרי לפי הנזכר בדברי רמ"מ הוא "מספרים חיצונים" או "ספר אחד" [כלשון הפע"ר], ולא נתפרשו מי הם הספרים, ברם לפנינו שני מקורות המצביעים על מקור מזוהה והוא "הירושלמי", כך הוא בכת"י שלפנינו בקטע שאחרי דברי רמ"מ, המקור הנוסף הוא בחזקוני הנ"ל במאמר ראשון וכפי הנזכר לעיל בדברינו אות ח', המציין את הירושלמי כמקור לענין זה. מהדיר החזקוני בהערותיו מציין של"מ מקומו, וכשהפניתי שאלה זו להגר"ח קנייבסקי שליט"א ענה שלא זכור לו שיהי' ירושלמי כזה. [מענין לציין שבשו"ת שבט מנשה להרב גרוסברג הנ"ל, בסי' כ"ב, אגב ענין אחר מזכיר שמצויין אצלו בגליון החומש ירושלמי כזה, ואינו כותב את המקור כפי שנוהג בשאר מקומות שמזכיר ירושלמי, ונראים הדברים שגם הוא העתיק זאת מדברי החזקוני או כת"י אחר שראה שם ענין זה בשם הירושלמי ולא מתוך דברי הירושלמי שבידינו].

מכאן אנו מגיעים לאחד הנושאים שנחקרו ונידושו במשך עשרות שנים ויותר, בספרות חכמת ישראל, ועסקו בזה מגדולי החוקרים במדעי היהדות ואכמ"ל בזה, ותורף הדברים, שאנו מוצאים בספרות הראשונים מחכמי אשכנז כמו הראב"ה ודומיו שהזכירו פעמים רבות לשונות "ירושלמי" ואינו נמצא בידינו, הרבה דיו נשפך על כך ומסקנת כולם שבידי חכמי אשכנז הי' טופס של ירושלמי בנוסח שונה מזה שבידינו שבו הרבה שינויים והוספות ממקורות שונים, [ראה על כך במבוא הראב"ה לאפטוביצר שקרא זו בשם "ספר ירושלמי", ואחרים כינו זאת בשמות דומים, וראה שלילת ענין זה במבוא לראב"ה שערך הרב ד. דבליצקי והרואה אור בימים אלו כפי ששמעתי מפיו בע"פ].

לפני כעשר שנים פורסם מאמר [במסגרת קובץ על יד ספר י"ב] ע"י אחד החוקרים, פרו' זוסמן, ובו הוא מספר על תגלית שהגיע לידי, כמה עמודי כתב יד שנמצא בכמה מספריות צבוריות באירופה ובעיקר מאשכנז, שהיו מקובעות בכריכות ספרים, מהם עמודים שלמים, ומהם קטעים שצורפו ליחידה אחת [תלוי בגודל הכריכות], ולאחר שהופרדו, הוכשרו וזוהו, נתקבצו בידי שנים עשר עמודים של ירושלמי, הוזה ברובו לזה שבידינו, אלא שנמצאו בו הוספות [כמו גם השמטות] שמקורם בבבלי משובש, או בקטעי מדרשי חז"ל ודברי אגדה שאינם בירושלמי שבידינו, הוא מאריך בדברים לברר ראיותיו בצרוף דוגמאות וצילומים, ומסקנתו, שלפניו נמצא טופס "ירושלמי" כאותו שהיה מצוי בידי הראשונים חכמי אשכנז, ושנמצאו בו כמה וכמה ענינים שאינם בירושלמי שלפנינו, ממקורות חז"ל שונים, ולדעתו נמצא בכך הפתרון לנושא "הירושלמי" הנזכר בספרות חכמי אשכנז הראשונים שאינו תח"י, מה גם שכל אותם עמודים מקורם מכריכות שהיו

מוריה, שנה עשרים ושבע, גליון ז—ח (שיט—שכ), חשון תשס"ו

במקורות אשכנזיים עי"ש. לאחר בחינת דבריו קשה להתעלם מעובדא זו שיש לה רגליים וסבירות גבוהה ביותר, שאכן היה קיים בידי רבותינו הראשונים ובעיקר חכמי אשכנז טופס ירושלמי שהיו בו תוספות שמקורם במדרשי חז"ל שונים יודעים ופחות יודעים.

אם נקבל הנחה זו, דומה שענין הירושלמי הנזכר במקורות שהבאנו, גם הוא מאותו טופס ירושלמי שבו שובצה אגדה מענין זה, שבה נזכר מנהג ב' בכורים, ומשם הובא לבית מדרשם של חכמי אשכנז הראשונים המצטטים מנהג זה.

(יא) וליבי אומר, דאף שמן המשתמע בכת"י כבוד הלבנון שבכור העדר הופרש "כדין הבכורים" אשר לפי"ז בכור פ"ר ובכור עדר חלוקים ביסודם, אך היותר נראה לנכון ששניהם יסודם בחיוב בכור, אלא שבכור פ"ר הופרש או קדוש מתוקף צווי התורה ומכלל מתנות כהונה הוא, משא"כ בכור עדר הוא ממנהג שקבלו ע"ע אך גם הוא מיסוד פרשת בכור, וזאת ע"פ מש"כ רש"י על הכתוב [שמות יג, ב] קדש לי כל בכור באדם ובהמה "לי הוא", ופרש"י לעצמי קניתיים ע"י שהכיתי בכורי מצרים, ואם כי ל"מ מקורו מפורש, אך כנראה שהיה לרש"י מקור בחז"ל להנחה זו, שקדושת בכורי אדם ובהמה הם כתוצאה מהכאת הבכורים במצרים, וכדברי רש"י כתב גם הרמב"ן בפירוש התורה על הכתוב [שמות יב, ל] כי אין בית אשר אין שם מת, ע"ד רבותינו היכה הקב"ה במצרים בכור פ"ר, בכור לאב, וגדול הבית, והוסיף, ולא רצה לקדש תחתיהם בישראל רק בכור האם, כי הוא ידוע ומפורסם ובעיקר אצל הבהמה רק בכור האם ברור מכולם המין ההוא עכ"ד. וכ"כ הטור הארוך שם, והשווה גם כפי' ר' יוסף בכור שור עה"כ, ובכל אלוהי מצרים, וגם בכתוב כי אין בית, והשווה גם בתוס' השלם עה"ת בזה, דתמה ע"פ רש"י, מדוע אכן לא הוקדשו גם בכור לאב וגדול הבית ועי"ש. ומקור כולם הוא במדרשי חז"ל במכילתא, ומכילתא דרשב"י, וכן בברייתא דל"ב מידות לר' אליעזר, ועי"ש לשונו פרשה י"ט: כך היה מנהגן של ראשונים, מי שאין לו בן בכור היה קורא הגדול שבבניו בכור וכו', וראה גם במדרש רבה פ"ח שגם נקבות בכורות מתו.

המורם מכל מקורות הנ"ל, שודאי שהיה מקום לנהוג קדושת בכור גם בבכור עדר ואפי' בנקבות, אלא שהחיוב מה"ת הי' רק על פטר רחם לאם וכסברת הראשונים הנ"ל, אך יתכן שנהגו ישראל כשלא היה להם בכור פ"ר להחמיר ולקדש בכור עדר לזכרון נס מכת בכורות, ויתכן שקיים מדרש אגדה המגלם מנהג זה ושממנו שאב הירושלמי הנ"ל את הבסיס לדבריו על מנהג זה של בכור עדר, וגם בכור נקבה ע"פ מקור החזקוני הנ"ל.

(יב) מעתה, הן אמת שכפי מסקנת מר סבי ז"ל כפי שהועלתה במאמר ראשון, יש לשלול את יסודו של מנהג זה מכל וכל, וזאת ע"פ דברי רבנו האבן עזרא שיחס זאת לדברי המכחישים הקראים, וכפי שכותב במאמרו שאכן בדק ומצא בכמה מספריהם שהזכירו זאת, [אכן אני בדקתי בכמה מספרי המצוות שנתייחסו לקראים כמו זה של ענן ושל לוי בן יפת, ולא מצאתי כל איזכור למצות בכור בכל צורה]. וכן היא דעתו של בעל פסיקתא זוטרתיא שכינה דעה זאת בשם "טועים", ודוחה דבריהם מכח פרשנות הכתובים, קשה להתעלם מלמעלה מעשרה מקורות שיסודם בבית המדרש האשכנזי ותורת הגאונים, שהביאו זאת, ואימצו מנהג זה עד כדי שעשו בו שימוש לבאור הכתוב בדרך הפשט כדרך של ראשונים.

מוריה, שנה עשרים ושבע, גליון ז—ח (שיט—שכ), חשון תשס"ו